

ILUSTRACE RYTECKÉ RODINY BALZERŮ V TISCÍCH ZAMĚŘENÝCH NA VÝCHOVU MLÁDEŽE

JAN T. ŠTEFAN

Abstrakt: Výchova mládeže jako záruka rozvoje společnosti a zachování jejích tradic má svůj odraz i v ilustracích rytecké rodiny Balzerů v tiscích, které se výchovou po vydání patentu císařovny Marie Terezie v roce 1774 zabývají.

Klíčová slova: Jan Jiří Balzer, Anton Balzer, Řehoř Balzer, výchova a výuka mládeže, knižní ilustrace.

ÚVOD

Otázky výchovy mladé generace mají své stále i proměnlivé aspekty, jak se ukazuje i v dnešní době. K tomu je možné se odvolat třeba na příspěvek z předlošské olomoucké konference *Bibliotheca Antiqua*.¹ Význam zejména tzv. obrazní knihy pro výchovu mládeže vyzvedl již R. Vondráček na konferenci v Jindřichově Hradci v roce 1998.² Pro nepopiratelnost, důležitost a též proměnlivost problémů se zde soustředíme na ne zcela okrajovou záležitost, kdy ilustrační složka nejen doplňuje, ale i zvýrazňuje text.

O pozitivních soudobých tendencích konce 18. století, kdy je racionálně zdůrazňován a prosazován význam výchovy a výuky mládeže, může nepřímou napovědět grafický list Jana Jiřího Balzera, na němž mladí rodiče se zájmem naslouchají čtení svého potomka, obr. 1.

Zde si připomeneme některé ilustrační příspěvky rytců Balzerovy rodiny,³ přispívající k osvícenému pohledu na výchovu dětí v poslední třetině 18. století. Tím je i více méně symbolická výzdoba rytinami titulních stran některých spisů zabývajících se otázkami školství a nových výchovných snah od významného představitele těchto snah, klatovského děkana, později litoměřického biskupa Ferdinanda Kindermanna von Schulsteina.⁴ Schulstein mj. poukazoval na cílevědomé prosazování nejen vědomostí nejméně na úrovni triviálního vzdělání, ale i správného, řekněme mravního, chování mládeže.

Balzerova viněta na titulní straně spisu Ignáce Böhma, dvorního kaplana a ředitele školy ve Zbirohu,⁵ upozorňuje na úsilí státu o vybudování důležité sítě škol, viz obr. 2. Zde na obrázku jsou nepochybně vyobrazení představitelé státu či vrchnosti, církve s učitelem, ukazující dětem staveniště školy; v pozadí zedníci zvedají kámen s nápisem „1775“.⁶

1 CABADAJOVÁ J. Ženský element v šľachtických knižniciach 19. storočia. In: *Bibliotheca Antiqua*, Olomouc, 2023, s. 148–156.

2 VONDRÁČEK R. Obrazní kniha a knižní ilustrace 1. poloviny 19. století. In: *Tiskárny a tisky 19. století*, sborník konference v Jindřichově Hradci 1997, Jindřichův Hradec, 1998, s. 61–64.

3 Alfanumerické citace všech v tomto příspěvku uváděných tisků odkazují na ŠTEFAN J. T. *Knižní ilustrace rodiny Balzerů*, Ostrava, 2008.

4 Některé jeho spisy, které vyzdobil mědiryty Jan Balzer, např. K03: *Nachricht von der Landschule zu Kaplitz in Böhmen*. .... *Zweyte verbesserte Auflage*. Prag, bey Johann Ferd. Edlen von Schönfeld. 1774 a K04: *Von dem Einflusse der niedern Schulen auf das Gemeine Leben, auf die mittlern und hohen Schulen*. Prag, ... 1776.

5 B45: *Historische Nachricht von der Entstehungsart und der Verbreitung des Normalschulinstituts in Böhmen* ... Prag, 1784.

6 Povinná školní docházka v českých zemích byla zavedena patentem Marie Terezie z r. 1774.

Balzerova viněta na frontispisu Seilerova spisu *Religion Unmündigen...*⁷ zachycuje v pracovně před knihovnou, u stolu s globem sedícího učitele, před ním chlapec a dívka, všichni s knihou v ruce, sign. „Kleinhart del. J. Balzer sc.“, obr. 3. Na obou těchto ilustracích si můžeme povšimnout, jak se zde nepřímou zdůrazňuje stejná důležitost školního vzdělání jak pro hochy, tak i pro dívky.

Dále se soustředíme na dvě skupiny ilustrací, které jsou v soupisu balzerovských knižních ilustrací⁸ zaznamenány pod označením K02 a B02. První je z časopisu *Kinderfreund*, jehož mnohé titulní listy ilustroval bratr Jana Balzera⁹, Řehoř¹⁰; druhá představuje album dvanácti leptů jeho synovce Antonína Balzera.¹¹ Obě publikace jsou zaměřeny nejen na výchovnou stránku škol, ale především na ukázněnost a na „mrvnost“.

RYTINY ŘEHOŘE BALZERA

Týdeníku *Kinderfreund*,¹² který v Praze vydával Johann Ferdinand Edlen von Schönfeld, vyšlo celkem 24 dílů; v roce 1780 16 dílů, v roce 1781 7 dílů a roku 1782 1 díl. Mnohé ze signovaných vinět na titulních stranách jsou od bratra Jana Balzera Řehoře, ale i mnohé z nesignovaných rytin bychom mohli podle stylu práce považovat za jeho rytiny, případně za dílenskou práci. Signované viněty jsou:

1. díl, tit. viněta, matka se dvěma dětmi, sign. „Gregor Baltzer“.
2. díl, tit. viněta, muž sázející stromek se dvěma dětmi, v pozadí studna, sign. „Gregor. Baltzer“, obr. 4.
3. díl, tit. viněta, učitel se čtyřmi dětmi, sign. „Gregoriu B/?/13sc.“.
5. díl, tit. viněta, muž trestající dítě rákoskou, sign. „Gregor Balzer“,¹⁴ obr. 5.
6. díl, tit. viněta, muž s knihou v ruce u knihovny, hovoří s dítětem, sign. „Gregor Baltzer sc.“, obr. 6.
7. díl, tit. viněta, muž s holí na lavičce hovoří s dítětem, ukazujícím na uschlou révu, sign. „Gregory Baltzer sc.“, obr. 7.
10. díl, tit. viněta, kůň, osel (?) a hlemýžď, slabě sign. „Gr. B.“.
14. díl, tit. viněta, dva psi, v pozadí stavení s plotem, sign. „Gregorius Baltzer sc.“.
18. díl, tit. viněta, dítě spadnuvší z ovocného stromu s ulomenou větví a muž ukazující na tento strom, v pozadí statek, sign. „Gr. B.“, obr. 8.
20. díl, tit. viněta, čtyři muži a dítě, za nimi z řetězu utržený pes, v pozadí kostel, nahoře nápis „Th.20.p.45.“, sign. „Gregornis¹⁵ Balzer sc.“, obr. 9.

7 S07: *Religion der Unmündigen zum gemeinnützigen Gebrauche der Eltern, und Lehrer.* ... Prag bey Johann Michael Samm 1780.

8 ŠTEFAN J. T. *Knižní ilustrace rodiny Balzerů.* Ostrava, 2008.

9 Byl pokřtěn či narodil se 6. srpna 1736 ve Vlčkovcích (farní úřad v Choustníkově Hradišti) a zemřel v Praze 14. prosince roku 1799.

10 Narodil se ve Vlčkovcích (farní úřad v Choustníkově Hradišti) a byl pokřtěn 17. února 1751 v Choustníkově Hradišti, zemřel 9. června 1824 v Praze.

11 Narodil se 17. srpna 1771 v Lysé nad Labem, zemřel v Praze 19. července 1807.

12 K02: *Der Kinderfreund. Ein Wochenblatt.* ... Zwote Auflage. Mit Benehmhaltung der Kais. Königl. Censur. Prag, bey Johann Ferdinand Edlen von Schönfeld. (1780–1781). Signování rytin je podle stavu tiskových desek nebo podle opotřebení konkrétního tisku mnohdy nečitelné.

13 Špatně čitelné nebo nečitelné.

14 Viz předchozí poznámka.

15 Pravděpodobně chyba rytce.

24. díl, tit. viněta, skupina dospělých a dětí, z nichž jedno sedí na ovci, v pozadí stříhání ovcí a ves, sign. „G. B.“.^{16, 17}

Když však budeme konfrontovat Řehořem signované ilustrace s ilustracemi prvního, tj. lipského vydání *Kinderfreund*¹⁸ z let 1780–1781, zjistíme, že jde o jejich poměrně přesné stranově obrácené kopie z různých čísel tohoto vydání.

Zde tedy Řehoř Balzer po přerytí signoval rytiny svým jménem a z našeho dnešního, dvě stě padesát let pozdějšího hlediska šlo o kopie s jistým „porušením autorských práv“.

Pokud jde o „cílovou skupinu“ příjemců těchto varování nebo i ponaučení, lze se domnívat, že pro vesnickou mládež mnohá ilustrovaná ponaučení k jejich chování či reagování na situace řešil často více již sám život, případně „nepedagogické“ poučení dospělých. A tedy jde spíše o poučení městské mládeži, žijící v již poněkud odlišném prostředí s nižší intenzitou nástrah přírody, ale přesto přicházející mimo město. Na vesnici byly zřejmě (stejně jako u nás donedávna) významnější „počínající“ životní zkušenosti, vypěstované v konkrétních situacích reflexy sebezáchovy a též přísnými tresty doma, než ponaučení ze školy nebo z knih.

RYTINY ANTONA BALZERA

Dalším z našeho hlediska zajímavým souborem je album leptů o rozměru cca 106 × 122 mm, v šedozelených deskách potištěných z obou stran ozdobným rámcem, podobným, který byl používán v balzerovské dílně. Uprostřed v oválu z rostlin a stuh je uveden název: 12 Verschiedenen Landschaften in Oval gezeichnet und gestochen von Anton Balzer und Verlegt bey Johan Balzer in Prag. /1790/¹⁹ Tento soubor leptů podle vlastních kreseb Antona Balzera vytisknutý černou barvou na oranžovém papíru ze sbírek *Kunstversammlungen der Veste Coburg* (Bavorsko) uvedla ve své diplomové práci Richterová.²⁰

Zde vybereme některé listy tohoto alba ze souboru dvanácti leptů uložených ve Strahovské knihovně.²¹ Jsou označeny nad kompozicí v oválu písmeny velké abecedy. Původní soubor byl nepochybně početnější, neboť některá písmena chybí. Podle těchto písmen lze předpokládat, že k tomuto souboru listů byl i doprovodný text. V následujícím seznamu vzniklého spojením známých listů uvádíme i názvy v češtině podle Richterové:

- 1.²² - , značeno, nad oválem písmeno „E“, (Hoši při nevolnosti v parku),
2. - , neznačeno, nad oválem oříznuté písmeno „F“, (Děti dráždí včely v úlu.),
3. „In Schulen lehrt man ja Tugend und Sittlichzeit.“, neznačeno, nad oválem „I“ (Šarvátka mužů před školou.),
4. „Vogelnest-Störer und Obst-Diebe“, sign. „Anton Balzer 1790“, nečitelně v oválu vpravo dole snad autor předlohy, nad oválem „K“, (Utržená houpačka.),
5. „Gebtacht aufs Feuer, und das Licht.“, nesign., nad oválem „L“,

16 Viz ŠTEFAN, J. T. Knižní ilustrace konce 18. století (Poznámky k problematice na základě bádání v Okresním muzeu v J. Hradci). In: *Jindřichohradecký vlastivědný sborník*, 1996, č. 8, s. 58–69.

17 Na tomto soupisu těchto rytin můžeme na jejich signaturách pozorovat ještě dobové kolísání psaní příjmení „Baltzer“ a „Balzer“.

18 Popis lipského vydání.

19 Podle datování obrázků č. 4. a 9.

20 RICHTEROVÁ, M. *Antonín Karel Balzer*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 91–93.

21 Soubor těchto 12 leptů nalepený na dvou samostatných listech vyhledala v grafické sbírce Strahovské knihovny laskavě dr. Hedvika Kuchařová. Z těch byly vybrány obr. 9–14.

22 Listy označené č. 1., 2., 15., 16. a 17. nelze blíže popsat pro ne příliš čitelné reprodukce uvedené v diplomní práci.

6. „Das Sommer oder Johannes Feüer, nesign., nad oválem „M“, obr. 10.
7. „Gefährliche Spiele hinterlassen traurige Folgen“, sign. „Anton Balzer del. et sc.“, nad oválem „N“,
8. „Wage=Hälse.“, sign. „A. B.“, značeno, nad oválem oříznuté písmeno „O“, obr. 11 (Hrající si děti.),
9. „Das Springen aus Wägen bringt Vnglück.“, sign. „Grüner fecit.“, nad oválem „P“, obr. 12.
10. „Ein jählinger Trunk, nach Starker Erhitzungh bring oft den Todt.“, sign. „A. Balzer del: et fecit.“, v kompozici též „A. B.“, nad oválem „Q“, obr. 13 (Pití vody z řeky.),
11. „Grausamkeit gegen Thiere macht hartherzig gegen Menschen.“, sign. dole „Anton Balzer fc.“, v kompozici „A. B.“, nad oválem „R“, obr. 14 (Trápení zvířat.),
12. „Der Hunds=Biess.“, sign. v kompozici „A. B.“, nad oválem „S“, obr. 15 (Dítě napadené psem u boudy.),
13. „Mit Pferden soll man behutsam seÿn“, nesign., nad oválem „T“,
14. „Das Vieh soll niemals gereitzt werden.“, sign. v kompozici „A. Balzer sc.“, pod oválem nečitelná sign., snad autora kresby, nad oválem „V“, (Hoch nabraný na rohy volem.),
15. (Střela dětí na terč.), značeno,
16. (Utonulý), značeno, nad oválem oříznuté nečitelné písmeno,
17. (Hoch na suché větvi stromu), značeno.

Série listů s obecně poučným obsahem má širší záběr, než je jen otázka výchovného působení na mládež, ve které se Anton Balzer patrně nejen podle svých, ale i jiných předloh vyrovnává nepochybně s aktuální problematikou. Jde o „obecně“ známé situace, ohrožující zdraví a život nevhodným chováním, a to nejenom mládeže. Podle listu R (obr. 14) z grafické sbírky Knihovny královské kanonie premonstrátů na Strahově jde o dodnes stále opakované zásady vztahu ke zvířatům, k sobě i k lidem, neboť nevhodným chováním pak dochází k ohrožení nejen zvířat, ale i jednajících lidí. Po cca 250 letech a bez ohledu na časový odstup dělíci nás od Balzerových rytin můžeme už s jinými postavami scén říci: „nihil sub sole“.

Při srovnání vytríbenosti zde uvedených ilustrací s jinými rytinami, které např. Jan Jiří Balzer vyryl podle předloh Norberta Grunda, Jana Kleinharda nebo Jana Quirina Jahna, můžeme najít i zde vliv kvalitní kreslířské předlohy na samotnou rytinu. Uvedené rytiny mladého Antonína Balzera vychází ještě z drážďanského učení a některé jsou provedeny nepochybně podle cizích předloh. Postrádají snad proto mnoho z jeho pozdější uvolněnosti, která byla dána nepochybně též změnou techniky práce, kdy Antonín Balzer z rytiny přešel – blíže se svým cítěním k romantickému uměleckému cítění – na kresebnější akvatintu.

ZÁVĚR

Tyto ilustrace rodiny Balzerů zabývající se svým způsobem výchovou mládeže ukazují, jaká váha byla v tehdejší rakouské monarchii pod vlivem osvícenských názorů přikládána výchově a školství. Tato iniciativa v delším časovém horizontu přispěla výrazně k pokroku zemědělství a průmyslu v zemích „mocnářství“, bez ohledu na tzv. odliv mozků do Nového světa a na nerovnoměrný vývoj jednotlivých erbovnicích zemí.

ILLUSTRATIONS OF THE BALZER FAMILY IN PRINTS FOCUSING ON YOUTH EDUCATION

Summary: The education of the youth as a guarantee of the development of society and the preservation of its traditions is also reflected in the illustrations of the Balzer family of engravers in the prints that deal with this after the issuance of a patent by Empress Maria Theresa in 1774.

Key words: Johann Georg Balzer, Anton Balzer, Gregor Balzer, youth education and training, book illustrations.

Ing. Jan Štefan, CSc. (* 1938)

Elektrotechnik oboru slaboproud, pracoval ve výzkumu a vývoji zejména v oboru hutnictví, přednášel na technických vysokých školách v oblasti řízení, modelování technických systémů a informatika; o knižních ilustracích starých tisků přednášel na filozofické fakultě Ostravské univerzity.

Obr. č. 1: Jan Balzer – Rodina

Obr. č. 2: Titulní viněta

Obr. č. 3: Titulní viněta

Obr. č. 4: Muž sázející stromek se dvěma dětmi

Obr. č. 5: Muž trestající dítě nákoskou

Obr. č. 6: Muž s knihou v ruce u knihovny hovoří s dítětem

Obr. č. 7: Muž s holí na lavičce hovoří s dítětem

Obr. č. 8: Dítě spadnuvší z ovocného stromu

Obr. č. 9: Čtyři muži a dítě

Obr. č. 10: Nebezpečné letní „svatojanské“ ohně

Obr. č. 11: Pád z chůd

Obr. č. 12: Skákání z jedoucího vozu

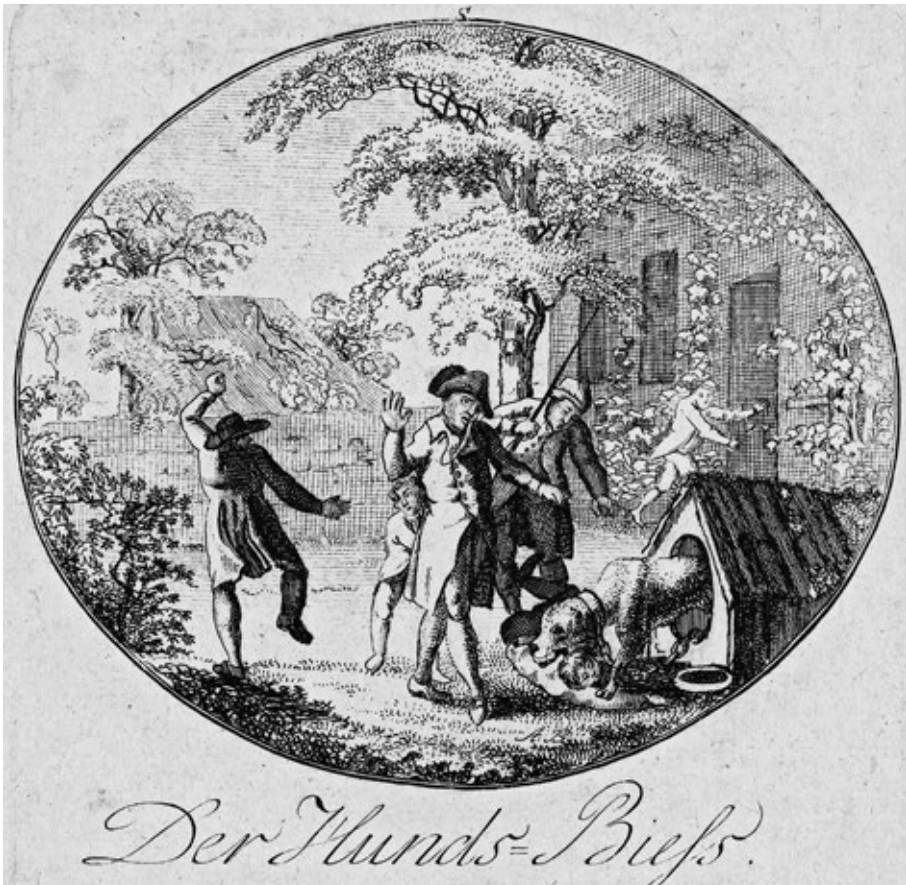

Obr. č. 13: Nebezpečné pití po přehřátí

Obr. č. 14: Hruzně týrání zvířat

Obr. č. 15: Pokousání psem